

אלכסנדר יעקובסון

סמי סמוחה, 2017 / לא שוברים את הכלים: מדד יחסי ערבים-יהודים בישראל 2015. פרדס הוצאה לאור. 361 עמודים.

גם מדינתם

"מדד יחסי ערבים-יהודים בישראל" של סמי סמוחה, המומחה המוביל בארץ בתחום זה, יוצא מאז 2003. מדד 2015 הוא ספר שקריאתו חובה לכל המתעניינים בנושא שאת חשיבותו הקריטית אין צורך להסביר. מטבע הדברים, הדיון הציבורי בנושא זה רווי ברגשות, בהנחות אידיאולוגיות ובלא מעט דעות קדומות. המדד של סמוחה הוא אוצר בלום של נתונים מפורטים ושל ניתוחים מאירי עיניים המבוססים על נתונים אלה, מלווים במסקנות שניתנות כמובן לוויכוח, בנושא יחס הרוב היהודי למיעוט הערבי ויחס המיעוט הערבי לרוב ולמדינת ישראל.

רוב הספר מוקדש לסקירה ולניתוח של הממצאים מ-2015 תוך השוואתם השיטתית לממצאים משנים קודמות. סמוחה מסכם את המגמות בנושא זה מאז ראשית שנות האלפיים, ובאופן רחב יותר – מאז סוף שנות השבעים, כשהחל את מחקריו בנושא, עדיין לא במתכונת של מדד שנתי, שגובשה בהמשך. סיכום המגמות והסבריו של סמוחה מציגים תיאוריה מגובשת, מגובה בעושר עצום של נתונים, בדבר התפתחות היחסים בין הרוב והמיעוט במשך עשרות שנים, עם הערכה בדבר מצבם הנוכחי. חלקו השני של הספר מציג את הנתונים המלאים של שני הסקרים שבוצעו באפריל-אוגוסט 2015: 125 שאלות שהוצגו (בשיחה טלפונית) ל-729 מרואיינים יהודים ו-198 שאלות שהוצגו בשיחות פנים אל פנים ל-700 אזרחים ערבים (כולל דרוזים, לא כולל תושבי מזרח ירושלים).

בסדרה ארוכה של שאלות נשאלו היהודים והערבים על יחסם לצד האחר, על תכונותיו של הצד האחר בעיניהם ועל מידת נכונותם לדו-קיום ולשיתוף בתחומים שונים. אצל היהודים נבחנה בניסוחים שונים ומגוונים בעיקר מידת ההסכמה לשוויון זכויות אזרחי מלא לערבים – גם כהצהרה כללית וגם במישורים מעשיים רבים, בהם שוויון תקציבי, שילוב במשרות ציבוריות ושילוב מלא בשלטון (כהונת שרים ערבים בממשלה). כן נבחנה אצל היהודים שאלת יחסם לביטויי הזהות הערבית והפולסטינית בקרב האזרחים הערבים. אצל הערבים נבחנו לעומק היבטים שונים של יחסם למדינה ולמשטר הקיים בה,

וכן שאלות של נרטיב היסטורי ופתרונות רצויים לסכסוך הישראלי-פלסטיני. השאלות עסקו, בין היתר, במידת הלגיטימיות של המדינה היהודית בעיני האזרחים הערבים, במידת נכונותם לקבל היבטים ספציפיים הקשורים לאופי היהודי של המדינה, במידת האמון שלהם במוסדות המדינה השונים, וכן במרכיבי הזהות השונים שלהם.

האם רוב האזרחים הערבים רואים בישראל מדינה דמוקרטית? 56.2% מהם מקבלים את האמירה "למרות חסרונותיו, המשטר בישראל הוא דמוקרטיה גם לאזרחים הערבים", כאשר 22.6% מהם "מסכימים" ו-33.6% "נוטים להסכים". לעומתם, 22.6% "נוטים לא להסכים", ו-20.6% "לא מסכימים" (עמ' 313). נוסח השאלה מחושב היטב: מצד אחד, המילים "למרות חסרונותיה" מאפשרות למשיבים "להוציא קיטור" ולהבהיר שתשובה חיובית אין פירושה שהם מרוצים מהמצב הקיים. מצד שני, המילים "גם לאזרחים הערבים" ממקדות את העניין בנושא הקריטי של יחס הדמוקרטיה הישראלית למיעוט הערבי. רוב הציבור הערבי אינו מקבל אפוא את אמירתו השנונה של חבר הכנסת אחמד טיבי, שלפיה ישראל היא מדינה דמוקרטית ליהודים ויהודית לערבים (אם כי רוב גדול מקרב האזרחים הערבים מאשים, בתשובה לשאלות אחרות, את המדינה ואת הרוב היהודי ביחס מפלה לערבים). רוב זה אינו מסיבי, אך רק 22.6% מכלל המשיבים שוללים באופן חד-משמעי את הקביעה שישראל דמוקרטית גם לערבים. עם זאת, גם בקרב הקובעים שהמשטר הישראלי הוא דמוקרטי, מגדירים הרוב את יחסם לשאלה כ"נוטים להסכים" ולא כ"מסכימים" באופן נחרץ. כמו בנושאים רבים אחרים, ממצאי הסקר בנושא זה, הגם שהם רחוקים מהרצוי מבחינת יכולתו של המיעוט לחוש שהוא חי במדינה דמוקרטית, חיוביים בהרבה מהשיח המקובל בקרב מנהיגי הציבור הערבי ודובריו. "מסמכי החזון" של הערבים בישראל שוללים במפורש, כזכור, את זכותה של ישראל להגדיר עצמה כדמוקרטיה.

בעניין הנכונות להגדיר את ישראל כדמוקרטיה, כמו בשאלות רבות אחרות, חלה ירידה משמעותית מאז ראשית שנות האלפיים והתאוששות מסוימת בשנים האחרונות. בשנת 2003 אמרו 63% מהערבים שהמשטר בישראל הוא דמוקרטי גם לערבים, ב-2009 ירד נתון זה לשפל של 50.5%, ב-2013 עלה ל-54%, וב-2015 הוא עומד כאמור על 56.2% (עמ' 176). זהו אחת הדוגמאות לתהליך ההתפתחות של יחס המיעוט הערבי למדינה בעשרים השנים האחרונות, כפי שמתאר אותו סמוחה. נתוניו מראים כי בשנות התשעים, ימי אוסלו וממשלת רבין השנייה, הגיעו המדרים החיוביים של יחס הציבור הערבי למדינה לשיא חסר תקדים בכל התחומים. רצח רבין ומה שבא אחריו הביאו לאכזבה קשה ולירידה בממדים אלה. לאחר פרוץ האינתיפאדה השנייה בא מה שממוחה מכונה "העשור האבוד" ביחסים בין המיעוט הערבי למדינה. הדבר השתקף היטב במדרים שפורסמו לאורך שנות האלפיים, מדרים שהצביעו על ירידה מתמשכת בהזדהות האזרחים הערבים עם המדינה ועם מוסדותיה. אולם, כפי שחוזר סמוחה ומדגיש באחד ממסריו

המרכזיים, שאותו הוא גם מכניס לכותרת ספרו, תהליך זה לא גרם ל"שבירת כלים" מצד הציבור הערבי ביחסו למדינה. מדר 2013 הצביע על בלימת מגמה זו ועל שיפור מסוים. מדר 2015 מצביע בעיקרו על המשך המגמה הזו, חרף הרעה מסוימת בכמה תחומים. את בלימת המגמה השלילית ביחס הערבים למדינה מייחס סמוחה בראש ובראשונה לאכזבה הקשה מתוצאות "האביבי הערבי", אכזבה שחיזקה אצל האזרחים הערבים את ההערכה ליתרונות המשמעותיים של האזרחות הישראלית. ואכן, 64.2% מהמשיבים הערבים מסכימים למשפט "כאשר אני רואה את אי-השקט ואת אי-היציבות בעולם הערבי מאז תחילת האביב הערבי ב-2011, אני מרגיש טוב שאני חי בישראל", 64% בדעה ש"ישראל היא מקום שטוב להיות בו" (עמ' 310, 320). באופן רחב יותר מדגיש סמוחה את עוצמתם של תהליכי ה"ישראליות" רבי-השנים העוברים על הציבור הערבי – במקביל לתהליכי ה"פלסטיניזציה". משום כך, כנראה, לא נשברו הכלים גם במהלך "העשור האבוד".

מדר 2015 משקף אפוא נקודה נמוכה למדי בעקומת היחסים בין היהודים והערבים – אומנם לא "שיא השפל", שכרגע הוא מאחורינו (ויש לקוות שלא יחזור), אבל הרחק מהשיא החיובי של ימי ממשלת רבין וימי אוסלו. דווקא בהתחשב בנקודה נמוכה יחסית זו, מה שבולט לעיין כשקוראים את הנתונים שמציג סמוחה הוא שיחס הציבור הערבי למדינה מתגלה כחיובי במידה מפתיעה. ההפתעה לטובה היא בראש ובראשונה בהשוואה לשיח המקובל בהנהגה ובאליטה של הציבור הערבי ולדימוי הרווח בציבור היהודי. אולם ניתן לומר שהממצאים מפתיעים לטובה גם באופן "אובייקטיבי" – בהתחשב בנתוני היסוד הבעייתיים: מיעוט לאומי ערבי-פלסטיני במדינת לאום יהודית הנמצאת בסכסוך לאומי קשה וכרוני עם העם הפלסטיני, סכסוך שאין רואים את סופו, ושהמיעוט הערבי בישראל מזדהה בגללו עם הצד השני בו (הזדהות הבאה לידי ביטוי מלא גם בנתוני הסקר), וכן נתוני יסוד בעייתיים נוספים: כיבוש, טרור, אפליה, לאומנות ערבית ולאומנות יהודית. לנוכח ההרגשה הרווחת בקרב היהודים, שלפיה הערבים אינם מיעוט "רגיל" מאחר שהם מזדהים עם האויב בסכסוך פעיל, ניתן לומר שהנתונים מציגים תמונה מורכבת שיש לראותה כחדשות טובות – טובות באופן מפתיע – בנסיבות הקשות הקיימות: אכן, מזדהים עם האויב, אבל לא עם האיבה. הציבור הערבי, ברובו הגדול, אינו מסיק ביחסו למדינה ולרוב היהודי את המסקנות הרגשיות המתבקשות מהנרטיב הלאומי הפלסטיני המקובל, אכן, על רובו הגדול – נרטיב שהנהגה הנבחרת (ולא במקרה היא נבחרת) של ציבור זה נותנת לו ביטוי. אומנם ברמה האידיאולוגית מדינת ישראל עבור רוב האזרחים הערבים היא באופן חד-משמעי "הם" – לא רק כמדינה יהודית, כלומר כזו הקשורה במוצהר בזוהתו של עם אחר, אלא גם כצד בסכסוך לאומי קשה עם עם שהציבור הערבי בישראל רואה עצמו, ברובו הגדול, חלק ממנו. אולם בה בעת, לא רק במישור הפרגמטי אלא גם, מה שחשוב להדגיש, במישור הרגשי, עד כמה שניתן להעריך

ולמדוד דברים כאלה (ויש לציין ששאלותיו של סמוחה הן מלאכת מחשבת של ניסיון לעמוד על מצבים רגשיים מורכבים), המדינה היא גם, במידה רבה ומפתיעה, "אנחנו". זוהי מדינה שאזרחים ערבים רבים לא רק מעריכים את יתרונותיה (לצד ביקורת נוקבת על החסרונות), אלא גם גאים בהישגיה. להעריך אפשר גם "אותם" (על הישגיהם); להתגאות אפשר רק במדינה "שלנו". מקרב המשיבים במדד 2015, 48.3% מסכימים עם האמירה "כאשר ישראל זוכה באיזה הישג גדול בתחומים כמו ספורט, מדע וכלכלה, אני מרגיש גאווה במדינה". לעומתם 24.9% "לא מסכימים" איתה בצורה נחרצת (להבדיל מה"נוטים לא להסכים") – תשובה שניתן לראות בה התנערות מהתווית הישראלית עצמה (עמ' 311).

סמוחה, שככלל נוטה להדגיש את "החצי המלא של הכוס" ביחסי יהודים-ערבים בישראל (בניגוד להערכות נפוצות, פסימיות יותר), מצביע במקרה זה על חצי הכוס הריקה: "למעלה ממחצית (51.5%) אינם חשים גאווה בהישגי המדינה" (עמ' 82). אולם ב-2003 ענו 65.7% מהערבים שהם מרגישים גאווה לנוכח הישגי המדינה (עמ' 83). לפי "מדד הדמוקרטיה 2016" של המכון הישראלי לדמוקרטיה, 55.3% מהערבים "גאים בהיותם ישראלים" ("גאים מאוד" או "גאים למדי"); 19% "אינם גאים" כלל. ברור שביטויי הגאווה הישראלית בקרב הציבור הערבי אינם שוליים כלל. לפי השקפה מוכרת היטב, הרגשה של "אנחנו" כלפי המדינה (שהיא תנאי מוקדם ליכולת להתגאות בהישגיה – כמו גם ליכולת להתבייש בפגמיה) אינה אפשרית ב"הגדרה" מצד אזרחים ערבים במדינה המגדירה עצמה מדינה יהודית. הוויכוח על ההגדרות יימשך בוודאי, אך בינתיים כדאי לשים לב למציאות.

נתוני מדד 2015 מאשרים בכירור את מה שידוע מכל הסקרים האחרים: הזיהוי העצמי של רוב גדול מהערבים בישראל כחלק מהעם הפלסטיני. ואולם, 55.3% מהנשאלים אינם מסכימים לאמירה "אני מרגיש קרוב לפלסטינים בגדה וברצועה יותר מאשר ליהודים בישראל". משפט זה נדחה למרות שאין זו אמירה קיצונית כלל, אין בה כל הבעת איבה כלפי השכנים היהודים, וניתן היה לראותה כנובעת באופן טבעי מעצם התפיסה שלפיה הפלסטינים בשטחים והערבים בישראל הם בני אותו עם. 57.2% מהערבים שוללים את המשפט "אני מרגיש רחוק מהיהודים הישראלים" (עמ' 311).

בשאלת ההגדרה הרשמית של ישראל כמדינה יהודית, סמוחה מצביע על השלמה של יותר ממחצית הציבור הערבי עם הגדרה זו, כשהוא מדגיש, בצדק, את ההבדל בין השלמה לבין תמיכה: ברור שרוב גדול מסתייג מהגדרה זו. רוב קטן של 51.7% אומרים שהיו מצביעים במשאל עם בעד אימוץ חוקה הקובעת שישראל היא מדינה יהודית ודמוקרטית המבטיחה זכויות אזרח מלאות לערבים, ו-56.7% מביעים הסכמה למשפט "לאזרחים הערבים יהיה מעמד של מיעוט בעל זכויות אזרח מלאות במדינה יהודית ודמוקרטית והם ישלימו אתו" (עמ' 314, 316). לדעת 70.9% מהנשאלים "מוצדק שסמלי

המדינה יהיו סמלים יהודיים, אך צריך שלמדינה יהיו גם סמלים ערביים שערכים יוכלו להזדהות אתם" (עמ' 315).

סמוחה מציין את ההבדל בין הציבור הערבי "שמחציתו לפחות משלימה עם ישראל כמדינה יהודית" לבין "המנהיגות הערבית הקוראת תיגר על המדינה היהודית" (עמ' 129). לשאלה המתבקשת – מדוע משלים הציבור בעניין שחשיבותו הקריטית ליחסים בין היהודים והערבים ברורה עם עמדת הנהגתו הנבחרת, השונה מעמדתו? התשובה שאני מציע היא, שעמדת הנהגה היא גם עמדתו של רוב הציבור ברמה האידאולוגית. אולם בה בעת, ההשלמה של הציבור עם המדינה היהודית אינה פרגמטית בלבד. אזרח ערבי שהשלמתו עם המדינה היהודית היא פרגמטית כמובן הצר, ללא היבט רגשי משמעותי, אינו יכול להיות גאה בישראליותו או להתגאות בהישגיה של ישראל, שהרי, כידוע, יהודיות המדינה אינה רק אחת מתכונותיה, אלא זו תכונה מרכזית וכוללת מאוד.

סמוחה מבחין בין "מדינה יהודית (ודמוקרטית)" לבין "מדינה ציונית", שלשיטתו היא מעין מדינה יהודית "בנסיבות מחמירות", שאותה הציבור הערבי דוחה. ואכן, 57.5% מסכימים ש"ישראל כמדינה ציונית... היא גזענית" (עמ' 315). אין ספק שהמונח "ציונות" נושא מטען שלילי ביותר מבחינת רובו הגדול של הציבור הערבי. 77.1% מסכימים ש"הציונות היא תנועה קולוניאלית גזענית" (עמ' 320). זהו נתון בעייתי מאוד מבחינת מרבית הציבור היהודי – אולם יש בו גם אישור לאמינותם של הממצאים החיוביים מבחינת הרוב היהודי, המופיעים בסקר. כאשר ממצאים "חיוביים" כאלה מופיעים בסקר זה, כמו בסקרים אחרים בקרב הציבור הערבי, מתעורר מטבע הדברים החשד שהדבר נובע מחששם של הערבים להשיב תשובות כנות שיקוממו את הרוב היהודי ואת רשויות המדינה, או שמקורו ברצון, אולי תת-מודע, לרצות את חברת הרוב ואת הממסד הישראלי. ואולם, כפי שמציין סמוחה, קל לסתור הנחה זו כאשר רואים את מכלול נתוני הסקר, שהרי הם כוללים גם תשובות קשות, צורמות ומקוממות מבחינת המדינה והרוב היהודי (עמ' 53-54, עם דוגמאות ועם טיעונים נוספים המחזקים את תוקפם של הממצאים). במקרה זה, ברור שמי שאומר ליהודים שהציונות היא תנועה קולוניאלית גזענית, אינו חושש מהם, אינו מנסה לרצותם, ואינו מתאים עצמו, במודע או שלא במודע, לציפיותיהם.

האזרחים הערבים אינם מהססים אפוא לתת ברוב מסיבי תשובה מקוממת ממדרגה ראשונה מבחינת הציבור היהודי, בתשובה לשאלה שהיא באופן מובהק מהתחום האידיאולוגי – האופן שבו הם רואים את הציונות. אולם כשהם מתבקשים בסקר זה להגדיר לא את הציונות אלא את עצמם, על רצף היחס לציונות, התמונה מורכבת יותר. רק אחוזים בודדים (רובם דרוזים, מן הסתם) מגדירים עצמם ציונים, אולם רוב חד-משמעי (56.7%) מעדיף לומר שהוא לא-ציוני ולא אנטי-ציוני (36.0%). במרד 2003 אמרו 76.9% מהנשאלים שהם לא-ציונים, ורק 19.6% שהם אנטי-ציונים (עמ' 176). לכאורה, מי שעמדתו היא

שהציוניות היא תנועה קולוניאלית גזענית אינו יכול אלא להיות אנטי-ציוני, מה גם שבמקרה של ערבי, בניגוד ליהודי, ההגדרה "לא-ציוני" אינה מבטאת בהכרח ביקורת כלשהי כלפי הציונות. ואולם נראה שההגדרה "אנטי-ציוני" נתפסת כ"אנטי" כלפי הציבור היהודי והמדינה, ולא רק כלפי האידיאולוגיה הציונית, משום כך נמנע רוב ברור בציבור הערבי מלאמצה.

זאת ועוד – 58.7% מהמשיבים הערבים מסכימים במדר 2015 ש"ליהודים, בדומה לערבים, יש זכויות היסטוריות ולאומיות על הארץ" (עמ' 313). פירוש הדבר הוא שכאשר משמיטים את המונח "ציונות" ומכניסים את הדברים להקשר שוויוני המזמין תגובה חיובית מצד האזרחים הערבים ("ליהודים, בדומה לערבים..."), ניתן לקבל מרובם הסכמה למשפט שלפי דעתי לא ניתן להגדירו אלא כמשפט ציוני דה־פקטו (אם כי סמוחה רואה את הדברים בצורה פחות דרמטית, עמ' 126). אומנם, כפי שסמוחה מציין (עמ' 125), גם השיח הדומיננטי בקרב הציבור הערבי מכיר בקיומו של "העם היהודי-ישראלי" (להבדיל מהעם היהודי "בכל העולם") – עם חדש שנוצר בארץ כתוצאה מהקולוניאליזם הציוני, שיש לו זכויות לאומיות למרות נסיבות היווצרותו. אולם לפי השקפה זו מדובר בעם ללא עומק היסטורי, וברור שאין לו "זכות היסטורית על הארץ", שהיא שוות-ערך לזו של הערבים. גם על זכויותיו הלאומיות של עם זה נאמר לעיתים קרובות ש"אין סימטריה" בינן לבין זכויות הילידים. אמירה המכירה בכך שלשני העמים יש זכויות היסטוריות ולאומיות שוות על הארץ מאמצת למעשה את השקפתו של השמאל הציוני. אמירה זו חורגת, לדעתי, לחלוטין מתחום ההשלמה הפרגמטית עם המדינה. היא מעידה על כך שיש בכוחו של הממד שהוגדר כאן כ"רגשי" לחתור תחת הממד האידיאולוגי, המעוצב על-ידי השיח הלאומי הפלסטיני, ביחסו של הציבור הערבי למדינה – לחתור תחתיו ולהחלישו, מבלי לבטלו.

עם השאלה הגדולה של יחס הציבור היהודי לערבים, לפי ממצאי מדר 2015, לא ניתן לעשות צדק במסגרת סקירה זו. בעניין זה יש לסמוחה בשורה: נתוניו מצביעים באופן חד-משמעי על כך שבניגוד לדימוי הרווח, לא חלה הרעה ביחס זה מאז תחילת שנות האלפיים, ובאופן רחב יותר – מאז תחילת שנות השמונים, אלא דווקא התרחשה התמתנות מסוימת. לדבריו, "לאורך כל התקופה 1980 – 2015 הייתה יציבות בקרב היהודים ואפילו התמתנות מסוימת בעמדותיהם כלפי המיעוט הערבי. זהו ממצא בלתי צפוי המנוגד לתזה השלטת לפיה היהודים נסחפים לימין ולדת ונעשים יותר ויותר אנטי-ערבים מאז שנות השמונים של המאה העשרים" (עמ' 271). היעדר הקצנה אין פירושו היעדר קיצוניות. כמו במקרה הערבי, תשובותיהם של היהודים הן תערובת מורכבת, ולעיתים פרדוקסלית, של מתינות וקיצוניות. אולם עולה מהן בכירור שלאורך הזמן אין הרעה אלא שיפור מסוים. עם זאת, צריך לזכור גם שמאז עריכת סקר זה חלפו שנתיים, והיו אלה, כרגיל, שנתיים לא קלות.

המסקנה הפוליטית מהתמונה העולה כאן – כמו זו העולה מהרבה סקרים אחרים – היא עניין של השקפת עולם. יש מי שעשוי לומר – אם כך, אם המצב טוב יותר, או גרוע פחות מכפי שחשבנו, הרי שהמסד הישראלי והרוב היהודי פטורים ממאמץ רציני לשפרו. מסקנתי הפוכה: דווקא במצב זה, ובעיקר במצב זה, לא רק ראוי אלא גם כדאי מכל בחינה אפשרית לעשות מאמץ גדול. למי שחש ניכור חסר תקנה כלפי המדינה בשל עצם העובדה שהיא רואה עצמה כביתו הלאומי של העם היהודי – אין למרבית הציבור היהודי מה להציע מעבר למה שהחוק מחייב. אולם לגבי אלה החשים/מתאמצים לחוש/נאבקים על יכולתם לחוש, חרף כל הקשים, שישראל היא גם מדינתם – צריך לעשות מאמץ יצא-דופן כדי לעזור להם לחוש כך.

סוף דבר – הסיכון הכרוך, באופן טבעי, בכתיבת סקירה על דוח שנתי או דו-שנתי התממש במקרה זה. לאחר שסקירה זו נכתבה, פורסמו נתוני המדד הבא של סמי סמוחה, מדד 2017, ומהם עולים ממצאים פחות מעודדים: חלה ירידה הן במדדי היחס של המיעוט הערבי למדינה והן במדדי היחס של הרוב היהודי למיעוט הערבי. בין היתר, נעלמה במדד זה ההשלמה (להבדיל מהסכמה) של יותר ממחצית הציבור הערבי עם הגדרת ישראל כמדינה יהודית, השלמה שניתן היה לזהותה במדד 2015. כעת עונה רוב הציבור הערבי בשלילה לשורה של שאלות המתייחסות הן להגדרה עצמה והן למאפיינים מרכזיים של אופייה היהודי של המדינה. אומנם עניין זה הוא חלק מירידה רחבה יותר של מדדי היחס למדינה, אולם אני משער שבנושא הספציפי של המדינה היהודית הייתה בשנתיים האחרונות השפעה שלילית ניכרת לפרשת "חוק הלאום". חוק זה מקודם על ידי הקואליציה בנוסח בוטה וחד-צדדי, תוך סירוב לכלול בו מחויבות לעקרון השוויון האזרחי. עם זאת, ראוי לציין נושא חשוב שבו חל דווקא שיפור מבחינת היחס למדינה, בהשוואה למדד הקודם, חרף המגמה הכללית ההפוכה. ב-2015 הסכימו 56.2% מהנשאלים הערבים עם המשפט "למרות חסרונותיו, המשטר בישראל הוא דמוקרטיה גם לאזרחים הערבים", ואילו במדד 2017 עולה מספר המסכימים לקביעה זו ל-61.9%.

בסך הכול, ברור שכל ממצא חיובי בתחום רגיש זה הוא שברירי ולא ניתן לקבלו כמובן מאליו. הוא נתון לתהפוכות הקשורות ביחסים המורכבים בין הרוב והמיעוט במציאות הישראלית, ובאופן רחב יותר – ביחסים בין שני העמים בארץ שבין הים לירדן. אולם נראה לי שהמסקנות העיקריות המופיעות בסקירה זו נותרו תקפות גם לאור ממצאי מדד 2017.